

RESZEGI KATALIN

A METONÍMIA MEGÍTÉLÉSÉNEK KÉRDÉSÉHEZ

1. A metonímiát hagyományosan – már az ókori retorikák óta – olyan szóképként (trópus) értelmezik, amely „két fogalom közötti időbeli, térbeli, anyagbeli érintkezésen vagy okozati kapcsolaton alapul. A két fogalom között asszociációs kapcsolat létezik, s ennek eredményeképpen az egyik fogalomnak, a kifejezőnek a nevét átvisszük a másiknak, a kifejezendőnek a jelölésére, és annak értelmében használjuk” (Fónagy 1982, vö. még Szikszainé 2007: 417). E megközelítés alapján tehát a metonímia, akárcsak a metafora, nyelvi díszítőelemként értelmezhető, s ennek szellemében a 20. század 80-as éveitől csak a stilisztika és ezen belül is a költői nyelv sajátjaként foglalkoztak vele. (A metafora és a metonímia mint szókép fogalomtörténetéhez lásd Kocsány 2008a: 399–400, 2008b: 417.)

A kognitív nyelvészet azonban újraértékelte a hagyományosan díszítőelemként felfogott nyelvi jelenségeket, s rávilágított, hogy a metaforához hasonlóan a metonímia sem pusztán költői vagy retorikai fogás, hanem a mindennapi nyelvhasználat jellemzője. A kognitív megközelítéseknek emellett axiómaként kezelt tétele, hogy az emberi nyelv az emberi elme produktuma, tulajdonképpen a megismerés sajátosan emberi formájának tekinthető, a holista megközelítések szerint nem is különíthető el más kognitív képességektől. Ebből kiindulva hangsúlyozzák, hogy a metafora és a metonímia nem csupán nyelvi eszköz, hanem a mindennapi viselkedésünk, gondolkodásmódunk és beszédünk egyik általános jellemzője (vö. Lakoff–Johnson 1980: 37). Olyannyira, hogy a mindennapi nyelvhasználat során a felnőtt beszélőknek fel sem tűnik, ha metonimikus kifejezéseket hallanak vagy használnak.

A metonímia értelmezése ugyanakkor meglehetősen problematikus, a kidolgozott módszerek és elméletek nem alkotnak igazán egységes képet. Az értelmezés nehézségeit mutatja, hogy a metonímia magyarázatára kidolgozott elméletek jobbára nem tudják a jelenséggel kapcsolatos problémák mindegyikét megnyugtatóan megválaszolni (pl. a metafora és a metonímia elkülönítése). Nem meglepő hát, hogy a szakirodalomban már a jelenség megítélését, funkcióját tekintve megoszlanak a vélemények.

Az elméletek ennek kapcsán lényegében két nagy csoportba sorolhatók.¹ Az egyik tábor az amerikai kognitív nyelvészek, illetve a nyomukban járó szakemberek alkotják, akik Lakoff és Johnson elméletéből kiindulva a metonímiát elsősorban a fogalmak és nem a szavak tulajdonságának tekintik, vagyis konceptuális relációkkal számolnak. Eszerint azért vagyunk képesek a nyelvben metonímiákat használni, mert már eleve metonimikusan gondolkodunk. Ennek alapját az adja, hogy a világról való tudásunkat kognitív tartományokba, Lakoff kifejezését használva: idealizált kognitív modellekbe szervezzük (vö. Lakoff 1987: 78–79). Feltételezik, hogy a tapasztalat alapján a világban együtt jelentkező dolgok feltehetően a fogalmi térben is „közel” helyezkednek el egymáshoz, vagyis vala-

¹ E megközelítésekről Bencze Ildikó munkájában kaphatunk átfogó képet (2006).

miféle kapcsolatban állnak egymással, ugyanabban az idealizált kognitív modellben kapnak helyet. A metonímiát tehát olyan kognitív folyamatként, konceptuális relációként értelmezik, amelyben egy fogalmi entitás, az ún. közvetítő entitás mentálisan hozzáférhetővé tesz egy ugyanabban a kognitív tartományban vagy idealizált modellben szereplő másik entitást, a célentitást. Jellemző ugyanis, hogy egy konkrétabb, inkább szembeszökő entitást alkalmazunk egy elvontabb, kevésbé szembeszökő entitás eléréséhez, egy egyedi jellegzetességet valamely komplexebb létező eléréséhez. (Pl. testrészt áll az ember helyett: *erősebb kéz kell erre a munkára*, alkotó a mű helyett: *Shakespeare-t olvasok*, úti cél a mozgás helyett: *idén is indult a maratonin* stb.). A nyelvi formában megvalósuló metonímia értelmezési feltétele a fogalmi összeférhetetlenség, a hallgató ugyanis ebből kiindulva kezdi el a hallottaknak egy másfajta értelmezését (Kövecses 2005: 149). Ennek nyomán a kutatások újabban jórészt annak feltárására irányulnak, hogy melyek azok a fogalmak, amelyek a leggyakrabban állnak közvetítő entitásként bizonyos célentitások elérésére/helyettesítésére, illetve hogy melyek azok az idealizált kognitív modellek, amelyekben a metonímiák a leginkább előfordulnak (Kövecses 2005: 149).

A kognitív szemléletű szakirodalom másik felében ezzel szemben a nyelvhez kapcsolódó problémákat nem fogalmi, hanem nyelvi kérdésként próbálják meg értelmezni. Szilágyi N. Sándor is úgy véli, hogy az ember fogalmi és nyelvi rendszere a kognitív rendszeren belül szoros összefüggésben áll egymással, ugyanakkor hangsúlyozza azt is, hogy nem feltétlenül a fogalmi struktúrák az elsődlegesek a nyelvhez képest. Hipotézise szerint „az ember jól kidolgozott szemantikai struktúrák közvetítésével viszonyul a környezetéhez (...), amelyek egy sajátos értelmezési hálóként vetülnek ki a kimondandó világra”, vagyis rendelkezünk egy sajátos elmélettel a világról, amely implicit módon magába a nyelvbe van beleszerkesztve. Ez a nyelvspecifikus nyelvi világmodell megszabja, hogy beszéd közben, a nyelvi észlelés során mindent csak a nyelvben társadalmi érvénnyel meghatározott perspektívából észlelhetünk. Ebből az előfeltevésből kiindulva Szilágyi N. szerint a nyelvi jelenségeket elsőként a nyelven belül érdemes vizsgálni, hogy tisztán láthassuk a nyelv elemzéséből megállapítható valamennyi összefüggést, ezáltal ugyanis nagyobb biztonsággal tudunk majd hipotéziseket alkotni arról, hogy miféle kognitív struktúra feleltethető meg leginkább a megismert nyelvnek (1997: 7–9, 58–59).

Ilyen közelítésmóddal Szilágyi N. Sándor szerint az *ég a pipa* típusú metonimikus nyelvi kifejezések lényegében rövidítésnek tekinthetők (a példa az 'ég a pipában a dohány' kifejezésből alakult), s csak úgy magyarázhatók, hogy a mentális nyelvben van egy olyan mechanizmus, amely lehetővé teszi a félreértés veszélye nélküli rövidítést, és ezt a beszélő és a hallgató egyaránt ismeri. A metonímia tehát egy szemantikai-grammatikai törlő, illetve a hallgató oldaláról visszaállító mechanizmusként, ellipszisként írható le, melynek alkalmazási feltétele – a lakoffi modellhez hasonlóan –, hogy ennek eredményeképpen a mondatban szemantikailag összeférhetetlen szavak kapcsolata jöjjön létre.²

² A metonímia ellipszisként való magyarázatához Kocsány Piroska Michel Le Guernre hivatkozva fűzött kritikai megjegyzést. Eszerint a metonimikus kifejezések egy részét nem lehet egyetlen elem törlésével magyarázni, vö. pl. „A villám a bakra ültette a fiút” Tamási Áron-idézetet, melyben a *villám* a kontextus alapján valójában 'a kocsis villámcsapás általi halála', s Kocsány Piroska szerint ok-okozati metonímiaként értelmezhető, egy korábbi munkája szerint azonban akár metaforának is tekinthetjük (2006: 104). A metonimikus kifejezés egészének értelmezéséhez továbbá a *villám* mellett a *bakra ültette* 'kocsissá tette' metonimikus kifejezést is fel kell fejteni. Az idézett példa révén ugyanakkor látható, hogy a kifejezés teljes tartalmának rekonstruálásához nem tá-

Meglátása szerint ezt a szavak szemantikai attribútumai biztosítják, amelyek beletartoznak ugyan a szavak szemantikai struktúrájába, ám a nyelvi minősítésben nem használjuk fel őket (vö. 1997: 49–51).³

A kétféle megközelítés tehát, noha vannak közös pontjai, alapvetően eltérő szinten (konceptuális, illetve nyelvi jelenségként) látja megragadhatónak a metonímiát, s mint-hogy mindkét tábor megalapozottnak tartja álláspontját, nem is próbálják meg elméleteiket közelíteni egymáshoz. Meglátásom szerint a szembenállás háttérében az áll, hogy a két nézet képviselői csupán a már kialakult nyelv működésére koncentrálnak, s nincsenek tekintettel a nyelv kialakulásának vonatkozásaira. Úgy gondolom azonban, hogy amennyiben tágabb kontextusban, komplexebb módon, evolúciós és egyedfejlődési szempontokat is figyelembe véve közelítünk a metonímiához, feloldhatónak látszik a vázolt ellentmondás, s kitűnik, hogy a kétféle felfogás valójában nem kizárja, hanem kiegészíti egymást, sőt a fejlődés szempontját szem előtt tartva egyenesen értelmetlennek tűnik maga a kérdésfelvetés.

2. Az már a kognitív nyelvészeti és pszicholingvisztikai szempontokat ötvöző vizsgálatokból kitűnik, hogy önmagában egyik megközelítés sem állja meg a helyét.

A metonimikus kifejezések nyelvi vonatkozásait egyértelműen mutatja, hogy a metonimikus mondatoknak általános szintaktikai szabálya, hogy az elhagyott elem mondatbeli viszonyító eleme (ragja vagy névutója) megőrződik, és ahhoz az elemhez járul, amelynek valamelyik attribútuma lehetővé tette az ellipszist, például „most éppen *Rejtő* [regényé]t olvasom”, „semmire sem *maradt időm az iskola*[i munka] *miatt*” (vö. Szilágyi N. 1997: 53). A kognitív nyelvészeti kutatások szerint ugyanakkor még az általánosabb eseteknél leginkább nyelvtani természetű ún. logikai metonímia esetei sem magyarázhatók pusztán grammatikai és szemantikai jegyekkel. Logikai metonímia alatt olyan szintaktikai szerkezetet kell érteni, amelyekben a szintaktikai fej argumentumának a szerkezetben megjelenő alakja különbözik az argumentum logikai formájától. A *befejeztem/elkezdtem a könyvet* típusú kifejezésekben az igék jelentésüknél fogva eseményszemantikával rendelkező argumentumot kívánnak maguk mellé, ám ezekben a kifejezésekben olyan főnevek jelennek meg argumentumként, amelyek semmiféle eseményt nem jelentenek. Vagyis itt az összeférhetetlenséget jól körülhatárolható nyelvi ismérvek, a szavak jelentésszerkezete biztosítja (vö. Kálmán–Trón 2002). Az efféle szerkezetek megfelelő értelmezéséhez azonban a nyelvi ismereteken túl további, már pragmatikainak tekinthető ismeretekre is szükség lehet, hiszen nagyon gyakran csak a beszédhelyzetből derül ki, hogy 'a könyv olvasásának/írásának/szerkesztésének stb. elkezdéséről/befejezéséről' van-e szó. E jellegzetesen nyelvi metonímiák feldolgozásához tehát olyan közös tudást kell feltételezni a magyarul beszélő emberek fejében, amely egyszerre függ a grammatikától és a szemantikától, illetve a világról való tudástól (vö. Bencze 2006: 37–42).

A nyelvi metonímia jellegzetes példáiként szokás idézni továbbá Nunbergre hivatkozva a névmások metonimikus viselkedését. Amikor például egy ügyfél odaadja a kocsikulcsát a parkoló gondozójának, ebben a szituációban ugyanazt a dolgok közötti kapcsolattípust két különböző (metonimikus) módon fejezheti ki nyelvileg: *Ez ott hátul parkol.* ~ *(Én) ott hátul parkolok.* Az előbbiben a beszélő a kulcsra mutatva a mondat

maszkodhatunk csupán a nyelvi (szemantikai-grammatikai) ismeretekre, esetünkben a kontextus ismeretére is szükség van. Ehhez bővebben lásd a 2. pontban írottakat.

³ A nyelvi magyarázatokhoz lásd még Jackendoff 2002, Warren 1999, 2002.

alanyával, illetőleg magával a tárggyal a járműre utal (ezt a kopredikációs teszt is igazolja, melyben egy adott lexikai tétel, esetünkben a névmás, két predikátum argumentuma egyidejűleg: *Ez ott hátul parkol, és nem indul.*). Ezt a metonimikus jelenséget nevezi Nunberg késleltetett indexikus transzfernek, ez a metonimikus olvasat ugyanis nem jelenik meg, ha a névmás helyett magát a tárgyat megnevező szót használjuk: **A kulcs ott hátul parkol. Az (Én) ott hátul parkolok.* mondatban viszont a predikátum által jelzett tulajdonság (a parkolás) vivődik át az eredeti referensről (a kocsiról) egy, az eredeti referenssel valamilyen kapcsolatban álló másik dologra (személyre), és így annak származtatott tulajdonságává válik. Nunberg ezt a folyamatot predikátumtranszferként különíti el az előbbitől. A predikátumtranszfer jellemzője, hogy közömbös arra nézve, hogy ennek a származtatott tulajdonságnak a hordozója nyelvileg vagy indexikusan van-e kifejezve, vö. *A cigarettázó ember ott hátul parkol.* (1995: 2–3).

Nunberg szerint az általa jelentéstranszferként értelmezett mechanizmusoknak a leírása elsősorban nyelvészeti kérdésnek tekinthető, és nem a konceptuális elemzés problémája, megítélése szerint ugyanis nincs semmi, amit meg kellene tanulnunk a kulcsokról, kocsikról, sofőrökről ahhoz, hogy meg tudjuk magyarázni a kétféle kifejezés értelmezésében megmutatkozó különbséget, hanem valójában kétféle nyelvileg megragadható mechanizmussal számolhatunk. Ugyanakkor például a predikátumtranszferrel magyarázott metonimikus kifejezések feltételének tárgyalása kapcsán maga Nunberg utal arra, hogy a mechanizmus csak akkor működik, vagyis a kijelentés csak akkor értelmezhető a hallgató számára, ha a származtatott tulajdonság (Nunberg szavaival) „figyelemre méltó”, vagyis hozzásegít ahhoz, hogy általa meg tudjuk határozni a tulajdonság tényleges, eredeti hordozóját. Egy garázsfelügyelő szemszögéből például egy bérlő úgy jellemezhető hasznosan, ha a kocsija helyére vagy a külső kinézetére vonatkozó tulajdonsággal utalunk rá (pl. *Ott hátul parkolok.; A piros Mustang vagyok.*), nem pedig olyan tulajdonságokkal, amelyek például a kocsí származására vagy mechanikai feltételeire utalnak (pl. **Egyik barátomtól vagyok vásárolva. *Nagy sebességnél oldalkilengésem van.*; vö. Nunberg 1995: 5–6). Ezek viszont már nyilvánvalóan a feltételezett mechanizmus pragmatikai vonatkozásaiként értelmezhetők. Látható tehát, hogy még a leginkább nyelvi jellegűnek tartott metonimikus kifejezéseket létrehozó mechanizmusok sem magyarázhatók kizárólag nyelvi jelenségként.

A pszicholingvisztikai vizsgálatok arra is rávilágítanak, hogy a nyelvi feldolgozás szempontjából különbségek mutatkoznak a gyakori, konvencionális metonímiák (pl. *válaszol az iskolának*), illetve a ritka, újszerű metonimikus kifejezések (pl. *válaszol a stadionnak*) feldolgozásában, a nem konvencionális metonimikus kifejezések feldolgozása ugyanis nehézséget okoz, hosszabb időt vesz igénybe. Ez arra utalhat, hogy az előbbieket esetében inkább értelemkiválasztásról lehet szó, vagyis a metonimikus használathoz kapcsolódó értelmezés valamennyire rögzült (a hely–intézmény típus gyakori eseteiben a kísérletek adatai szerint egyértelműen lexikalizálódott, vagyis esetünkben metonimikusan motivált poliszémiáról van szó). A nem konvencionális metonímiáknál ezzel szemben értelemalkotásra van szükség (vö. Frisson–Pickering 1999, Bencze 2009a, 2009b: 688–689), feldolgozásukban feltehetően nagyobb mértékben támaszkodunk a pragmatikai ismereteinkre.⁴

⁴ Az is nyilvánvaló ugyanakkor, hogy a szűken vett szemantikai ismereteink, illetve a világról való enciklopédikus tudásunk a valóságban nem választhatók ketté élesen, különösen ha hálózatként látjuk modellálhatónak az elmét.

A kognitív nyelvészeti és pszicholingvisztikai vizsgálatok eredményeiből az is kiderül, hogy a nyelvi metonímiáknak nem pusztán a konvencionalizáltság szempontjából különíthetők el típusai, és az alapján sem csak két kategóriáról beszélhetünk. A szerző–szerző műve konceptuális metonímia működését szemmozgáskövető eljárással vizsgálva azt az eredményt kapták, hogy az ismert tulajdonnevet tartalmazó mondatokhoz képest az ismeretlen elemet tartalmazó mondatok feldolgozása lényegesen költségesebb (pl. *A dédnagymamám gyakran olvasott Dickenst szabadidejében.* vs. *A dédnagymamám gyakran olvasott Needhamet szabadidejében.*). Az ismeretlen tulajdonnevet tartalmazó mondatoknál ugyanakkor az értelmezési nehézség a fentebb idézett közszói példákhoz képest késleltetve jelentkezett (vö. Frisson–Pickering–McElree–Traxler 2004). Ezek alapján úgy tűnik, hogy a nyelvi metonímiának különböző típusai lehetnek. További pszicholingvisztikai eredményeket is figyelembe véve Bencze Ildikó úgy véli, hogy ezek a típusok egy skálán helyezhetők el aszerint, hogy értelmezésükhöz milyen mértékben van szükség nyelvi (szemantikai és szintaktikai), illetve nyelven kívüli tényezők, a világról való tudásunk bevonására, és ezt a skálát a konvencionalizáltság mértéke is befolyásolja (vö. 2009a, lásd még 2009b: 685, 2006: 76–77).

Mindezek alapján Bencze Ildikó azon megállapításával is egyet érthetünk tehát, mely szerint a metonímia meglehetősen összetett mechanizmus, ezért valójában a kétféle (konceptuális és nyelvi alapú) kognitív metonímiaelmélet együttes alkalmazásával juthatunk közelebb a magyarázatához. Alapvetően egy általános kognitív képességről van szó, melynek révén képesek vagyunk az egymással valamilyen módon kontiguitásban lévő dolgok, fogalmak között asszociációkat alkotni, és egyikből következtetni a másikra. A nyelvi szinten megvalósuló metonímiának azonban jellegzetesen nyelvi, grammatikai és szemantikai vonatkozásai is vannak (2009b, különösen: 685, 2006: 76–77).

Érdekes ezt a megállapítást az elmemodellek szempontból is továbbgondolni. Az elme hálózatalvú felfogásában (illetve az erre épülő kétszintű modellekben) – amely meglátásom szerint a legalkalmasabbnak tűnik a mentális működések modellálására – környezetünk elemeinek fogalmi és nyelvi reprezentációi a fejünkben mikrojegyek (különböző ismeretelemek) kapcsolatainak dinamikus hálózataként képzelhetők el (vö. Nánay 2000: 141–150). Ezeknek a kapcsolatoknak egy része a tapasztalat szerint a világban egymással érintkező dolgok reprezentációit alkotó mikrojegyek között áll fenn, s ezek aktiválódása eredményezheti a megfigyelhető jelenségek szintjén a metonimikus viselkedést, a konceptuális metonímiát, vagyis a metonímia szerves része, szervezőelvé a mentális rendszernek, s maga is mikrojegyek kapcsolata. A nyelvi metonímia eseteiben emellett az érintett nyelvi elemek grammatikai és szemantikai vonatkozásait reprezentáló mikrojegyek kapcsolatai is aktiválódnak, ám a nyelvi megértést az általánosabb ismeretekkel együtt valósítják meg, s együttes működésükön alapul a metonimikus kifejezések produkciója.

A metonímia mechanizmusának megértésében igen jelentős hozzájárulás lehet a továbbiakban az idegtudományi vizsgálatoknak is. A rokon metafora jelensége kapcsán ugyanis feltárták, hogy található az agyban egy terület, egészen pontosan a jobb oldali Wernicke-homológ terület, amelynek transzkraniális mágneses ingerlése jelentősen lelassítja az újszerű metaforák feldolgozását, a konvencionális metaforák feldolgozását azonban nem befolyásolja. Ez arra utalhat, hogy utóbbiak már beépültek a kifejezéseink közé, másként dolgozzuk fel őket (vö. Pobric–Mashal–Faust–Lavidor 2008, Forgács 2009: 599). Noha hasonló jellegű vizsgálatokat a metonímiára vonatkozóan eddig tudtommal még nem

végeztek, mégis a fentiek alapján talán a metonímia kapcsán is feltételezhetjük valami-féle agyi metonímia-kapcsoló működését, ami a világról való ismeretek bevonásával lehetővé teszi az újszerű metonimikus kifejezések értelmezését. Az ilyen irányú ideg-tudományi vizsgálatok révén tehát az idegrendszer szintjén is alátámaszthatnánk a pszicholingvisztikai vizsgálatok alapján megfogalmazott feltevéseinket.

3. A metonímia komplexitásának magyarázatára ugyanakkor további szempontok bevonásával, a jelenség filogenetikai és ontogenetikai vonatkozásainak figyelembevételével nyílik lehetőség.

3.1. Az etológiai vizsgálatok szerint az olyan rész–egész viszonyhoz tartozó metonimikus kifejezések, amelyekben az ember egészének a megnevezése helyett a nemi szerv nevét használják, biológiai alapú, öröklött viselkedésformákra vezethetők vissza. „A fallikus fenyegetés igen jól ismert a főemlősöknél, az agresszív hímek merev péniszükkel fenyegetik a rangsorban alattuk állókat” (Csányi 2003: 24, 25). Ennek közvetlen továbbélését megfigyelhetjük az emberi társadalmakban is: „A régi görög kultúrában keresztutakon, házak előtt vagy határokon helyeztek el fallikus figurákat” (Csányi 2003: 25).

Feltehetően az egeret leső macska viselkedése is a metonimikus viselkedés megnyilvánulásaként értelmezhető. „Amikor a macska leül egy egérlyuk mellé, és vár, számára a lyuk biztosan nem az egeret jelenti, de viselkedésében azért ott van öröklött viselkedésformaként, mert az olyan lyukakban egér szokott lenni, ez tehát a metonimikus elv érvényesülése az öröklött viselkedésstruktúrában” (Bencze 2006: 28).

A metonímia képességének valamiféle előzményei (bizonyos szokásosan együtt előforduló, egymással érintkező jelenségek, entitások reprezentációinak a mentális rendszerben való összekapcsolódása) tehát már az állatvilágban fellelhetők, s feltehetően kiindulópontként szolgáltak a metonímia jellegzetesen emberi mechanizmusainak kialakulásához. A metonímia ezek alapján az emberi megismerő rendszer részeként is eredendően konceptuális természetű jelenségként működhetett, s majd csak a nyelv kialakulását követően válhatott a nyelvhasználatot is alapvetően meghatározó mechanizmussá.

A verbális fallikus fenyegetéseken túl ugyanakkor a mágia különböző formái, például az ember részeinek (körmének, fogának) a felhasználása a rontások előidézésére (vö. Fónagy 1999: 234), vagy a seb és a sebet ejtő fegyver kapcsolatára épülő mágikus befolyásolás⁵ azt mutatják, hogy a metonímia mint a gondolkodás jellegzetes ősi eljárása a mai embernél is jelen van. A pszichotikus zavarok és neurotikus fóbiák egy része szintén a kontiguitáson alapul (ehhez lásd Fónagy 1999: 236–237): előfordul, hogy a beteg attól való félelmében kerüli a másokkal való kontaktust, hogy nem tudja őket saját magától megkülönböztetni, s arra is van példa, hogy a beteg épülettel azonosítja magát. A gyakorló pszichoanalitikus Fónagy Iván továbbá egy nőbeteg panaszát is idézi a funkcionális kontiguitás szemléltetésére: „azt hiszem, hogy a harisnyám a szemüvegem. Nem mindig hiszem ezt, de gyakran”, ezt a fogalmi keveredést Fónagy megítélése szerint az magyarázhatja, hogy két, a beteg számára kitüntetett szerepet játszó holmiról van szó (vö. 1999: 236).

⁵ „Ha a sebet ejtő nyilat vízbe mártják, enyhül a fájdalom, ha tűzbe tartják: éget a seb” (Fónagy 1999: 234).

3.2. A metonímia eredendően konceptuális voltát a meglehetősen kis számú nyelvfejlődési vizsgálat adatai is igazolni látszanak. A gyerekek már igen korán produkálnak újszerű metonimikus kifejezéseket, akkor, amikor a nyelvi rendszerük még nem épült ki, s ennek megfelelően a konvencionális nyelvi metonímiák megértése még problémát okozhat számukra (vö. Nerlich–Clarke–Todd 1999: 374). Bridgitte Nerlich tanulmányában olvashatjuk, hogy amikor négyéves és tizenegy hónapos kisfia, Matthew iskolába kezdett járni, nem szerette az iskolai ebédet, és rávette a szüleit, hogy ételes dobozt (*lunch box*) vihessen magával, mint a legtöbb barátja. Másnap az iskolába menve a gyerek lóbálta a dobozát, és mindenkinek, akivel találkozott azt mondta, hogy *Szeretek ételes doboz lenni.*, illetve (még egyet lépve a metonimikus láncban) *Szeretek szendvics lenni.*, így fejezve ki, hogy ő szeret azok közé a gyerekek közé tartozni, akiknek megengedték, hogy ételes dobozban vigyenek ebédet magukkal (további példákat lásd Nerlich–Clarke–Todd 1999: 370–371). Minthogy ebben az esetben nem konvencionális, a környezet nyelvhasználata alapján rögzült metonimikus kifejezésről van szó, a fenti mondatokat bizonyosan a konceptuális metonimikus képesség aktuális megnyilvánulásának tekintetjük a nyelvi produkcióban.

Ezt erősíti a következő, az előzővel közel egy időben rögzített párbeszéd, melyből az is kitűnik, hogy a metonimikus kifejezések produkciója és megértése nincs egy szinten. Amikor Matthew üresen vitte haza a tízórais dobozát a napköziből, anyja megdicsérte, hogy *Nahát, megetted az egész dobozt!*, erre azonban a gyerek nevetve kijavította, hogy *Roszzul mondtad, anyu! Úgy kellett volna mondanod: megettél mindent a dobozból!* Tehát még a korábban a beszédprodukcióban általa is alkalmazott edény–étel, ami benne van sémát sem tudta a nyelvi megértés során feldolgozni. Az idézett metonimikus reláció eszerint nyelvileg még nem rögzült, s ezért nem is aktiválódhatott a nyelvi feldolgozás során, csupán a metonimikus kifejezés tagjainak összeférhetetlensége tudatosult a már meglévő enciklopédikus tudás alapján.⁶ Az efféle szituációknak ugyanakkor nyilván kitüntetett szerepe van a nyelvi metonímia különböző típusainak, konvencionalizált eseteinek elsajátítása szempontjából, aminek birtokában a későbbiekben a nem konvencionális kifejezések feldolgozása is működhet.

Az idézett példa mellett a két-három, illetve négy-öt éves gyerekekkel végzett pszicholingvisztikai vizsgálatok eredményei is azt erősítik (Nerlich–Clarke–Todd 1999: 375, 376–377), hogy a metonimikus nyelvi kifejezések megértése fokozatosan alakul ki, és váltja fel a szó szerinti értelmezést, s ebben természetesen egyéni különbségek is mutatkozhatnak. A metonímia természetének jobb megértéséhez azonban mindenképpen szükség van további gyermeknyelvi vizsgálatokra.⁷

⁶ Nem zárhatjuk ki ugyanakkor annak a lehetőségét sem, hogy esetleg a nyelvi játék megvalósulását láthatjuk Matthew javításában, ebben az esetben viszont mégis számolhatunk az adott séma rögzülésével.

⁷ A nyelvfejlődési vizsgálatoknak, illetve általában véve a fejlődés szempontjának a bevonása a metonímia megismerését célzó kutatásokba ugyanakkor az eddigiekben bemutatott túl más vonatkozásokban is haszonnal járhat. Segítheti például a metonimikus nyelvi kifejezések típusait, illetve a skálán való helyüket illetően egyelőre csak nagyon vázlatosan kirajzolódó kép árnyalását, ennek feltárására ugyanis jelenleg főként felnőttnyelvi vizsgálatok eredményeire támaszkodnak. Emellett segítséget jelenthet a metafora és a metonímia viszonyának megismerését célzó kutatásokban is, a metaftonímiához, a metafora és a metonímia érintkező területeihez kapcsolódó kérdések tisztázásában.

4. A fejlődés szempontjának a bevonásával láthatóan egymás mellé helyezhetők az eddigiekben egymással szemben álló elméletek. A metonimikus kifejezések eszerint konceptuális és nyelvi szinten is vizsgálhatók, s vizsgálandók is. Az etológiai és a gyermeknyelvi adatok pedig megítélésem szerint mind abba az irányba mutatnak, hogy a metonímia nyelvi megvalósulásai a konceptuális képességhez képest evolúciósan és egyedfejlődési szempontból is későbbi jelenségnek tekinthetők. Az eredendően a gondolkodást meghatározó metonimikus mechanizmusok feltehetően fokozatosan juthattak érvényre az emberi nyelv létrejöttével párhuzamosan a nyelvi viselkedésben. Sőt talán ez az eredendően „valami áll valami helyett” típusú konceptuális relációként működő mechanizmus magának a nyelvnek a kialakulásában is szerepet játszhatott. Ez a gondolat persze nem előzmény nélküli: a metonímiának a helyettesítésként való értelmezése már Kövecses Zoltán és Gunter Radden megközelítésében a metonímia fogalmának kiterjesztésével jár: szerintük azt a képességünket is metonimikusnak tekinthetjük, hogy egyáltalán beszélni tudunk, vagyis amikor nyelvi formát használunk egy fogalom helyett. „Mivel nincs más lehetőségünk fogalmaink kifejezésére és közvetítésére, mint hogy formákat használunk, a nyelv, akárcsak a kommunikáció egyéb rendszerei ebben az értelmezésben szükségszerűen metonimikus” (1998: 42). A metonímia ilyen módon „parttalanul kitágított” fogalmával többek szerint nem juthatunk közelebb a jelenség nyelvi vonatkozásainak megértéséhez, meglátásom szerint ugyanakkor az így felfogott metonimikus mechanizmus talán hasznosnak bizonyulhat a nyelv kialakulásának magyarázata szempontjából, természetesen az egyéb külső és belső mozgatórugók mellett (csoportszelekció; fogalomalkotás és kategorizálás kifejlődése). Ilyen módon nem meglepő, hogy a konceptuális mechanizmus a kialakuló nyelvet is alapvetően áthatotta. Ennek nyomán pedig megjelenhettek a metonímia egyre inkább jellegzetesen nyelvi, szintaktikai és szemantikai vonatkozású típusai, természetesen nem felváltva a konceptuális metonímiát, hanem arra ráépülve újabb, immár típusától függően több-kevesebb nyelvi tulajdonsággal is meghatározott változatként. Bizonyára hasonlóan épülhet ki a metonímia nyelvi használata a nyelvelsajátítás folyamán is, a konceptuális reláció feltehetően velünk született képessége segíti a nyelv, illetve a későbbiekben a metonimikus nyelvi kifejezések kialakulását.

Irodalom

- Bencze Ildikó 2006. *A metonímia értelmezései a kognitív nyelvészetben*. Szakdolgozat. Kézirat. Kolozsvár.
- Bencze M. Ildikó 2009a. Amikor kólát iszik még a „mozi” is. Dúsított kompozíció a HELY–INTÉZMÉNY–EMBEREK metonímia megértésében. URL: http://www.cogsci.bme.hu/~ktkuser/KURZUSOK/PHD_cikkiras/PhD%20cikkiras/Bencze%20Ildik%C3%B3%203.doc
- Bencze M. Ildikó 2009b. Mi a metonímia? Elméletek és kísérletek a metonímiakutatásban. *Magyar Pszichológiai Szemle* 64: 677–696.
- Csányi Vilmos 2003. *Az emberi természet. Humánetológia*. Budapest: Vince Kiadó.
- Fónagy Iván 1982. Metonímia. In Király István (főszerk.): *Világirodalmi lexikon* 8. Budapest: Akadémiai Kiadó. 343–345.
- Fónagy Iván 1999. *A költői nyelvről*. Budapest: Corvina.
- Forgács Bálint 2009. Verbális metakommunikáció – Mitől releváns egy metaforikus leképezés? *Magyar Pszichológiai Szemle* 64: 593–605.
- Frisson, Steven – Pickering, Martin J. 1999. The processing of metonymy: evidence from eye movements. *Journal of Experimental Psychology: Learning, memory and Cognition* 25: 1366–1383.

- Jackendoff, Ray 2002. *Foundations of Language. Brain, Meaning, Grammar, Evolution*. Oxford: University Press.
- Kálmán László – Trón Viktor 2002. Metonímia. In Kálmán László – Trón Viktor – Varasdi Károly (szerk.): *Lexikalista elméletek a nyelvészetben*. Budapest: Tinta Könyvkiadó. 291–312.
- Kocsány Piroska 2006. A (kognitív) metonímia körül. In Szathmári István (szerk.): *A stilisztikai alakzatok rendszerezése*. Budapest: Tinta Könyvkiadó. 99–111.
- Kocsány Piroska 2008a. Metafora. In Szathmári István (főszerk.): *Alakzatlexikon. A retorikai és stilisztikai alakzatok kézikönyve*. Budapest: Tinta Könyvkiadó. 390–402.
- Kocsány Piroska 2008b. Metonímia. In Szathmári István (főszerk.): *Alakzatlexikon. A retorikai és stilisztikai alakzatok kézikönyve*. Budapest: Tinta Könyvkiadó. 414–420.
- Kövecses Zoltán 2005. *A metafora. Gyakorlati bevezetés a kognitív metaforaelméletbe*. Budapest: Typotex.
- Kövecses Zoltán – Radden, Gunter 1998. Metonymy: Developing a cognitive linguistic view. *Cognitive Linguistics* 9/1: 37–77.
- Nerlich, Brigitte – Clarke, David D. – Todd, Zazic 1999. „Mummy, I like being a Sandwich.” Metonymy in Language Acquisition. In *Metonymy in Language and Thought*. Panther, Klaus-Uwe – Radden, Günter (eds): Amsterdam–Philadelphia: John Benjamins Publishing Company. 361–383.
- Lakoff, George 1987. *Women, Fire and Dangerous Things. What Categories Reveal about the Mind*. Chicago–London: The University of Chicago Press.
- Lakoff, George – Johnson, Mark 1980. *Metaphors We Live By*. Chicago–London: The University of Chicago Press.
- Nánay Bence 2000. *Elme és evolúció. Az elmefilozófia és a kognitív tudomány tudományos evolúciós megközelítése*. Budapest: Kávé Kiadó.
- Nunberg, Geoffrey 1995. Transfers of Meaning. *Journal of Semantics* 1995/1: 1–18.
- Pickering, Martin J. – Frisson, Steven – McElree, Brian – Traxler, Matthew J. 2004. Eye movements and semantic composition, In Carreiras, Manuel – Clifton, Charles (eds): *The on-line study of sentence comprehension: Eyetracking, ERPs and Beyond*. Brighton: Psychology Press. 33–51.
- Pobric, Gorana – Mashal, Nira – Faust, Miriam – Lavidor, Michal 2008. The role of the right cerebral hemisphere in processing novel metaphoric expressions: A Transcranial Magnetic Stimulation Study. *Journal of Cognitive Neuroscience* 20: 170–180.
- Sziksainé Nagy Irma 2007. *Magyar stilisztika*. Budapest: Osiris.
- Szilágyi N. Sándor 1997. *Hogyan teremtsünk világot? Rávezetés a nyelvi világ vizsgálatára*. Kolozsvár: Erdélyi Tankönyvtanács.
- Warren, Beatrice 2002. An alternative account of the Interpretation of Referential Metonymy and Metaphor. In Dirven, Rene – Pörings, Ralf (eds): *Metaphor and metonymy in comparison and contrast*. Berlin–New York: Mouton de Gruyter. 113–130.
- Warren, Beatrice 1999 Aspects of Referential Metonymy. In Panther, Klaus-Uwe – Radden, Günter (eds): *Metonymy in Language and Thought*. Amsterdam–Philadelphia: John Benjamins Publishing Company. 121–135.